

Соппуруон Сыраанап, Дьокутаат*

Норуот историята биирдилээн бөдөн личность олобуттан эмиэ тиһиллэр.

Ол иһин «биһиги норуоппут историялаах, киэн туттар дьонноох-сэргэллээх буолан атын норуоттары кытта биир кэккэбэ киирсэн сайдар» [10, 15 с.]. Саха норуотун киэн туттар дьонноруттан биирдэстэринэн Хангалас улуһун кулбата Соппуруон Сыраанап буолар.

Норуот номоһор кини олоһун туһунан үгүс үһүээннэргэ ахтыллар. Наука сыһыаннаах литература С.Сыраанапка уруккуттан ахсаабат болғомтону уураллара. Кинини «Саха мугур ыраахтаабыта» Тыгын хаан-сыдыан удьуорунан ааттыылара. 1768 с. саха депутатынан быыбарданан Екатерина II тэрийбит сана Уложение (төрүт сокуону) суруйар Комиссиятыгар үлэлэспитин туһунан киэнник биллэр. Манна эбии этиэххэ наада. XVIII үйэ иккис агаара саха историятыгар диринг суолталаах кэмнинэн буолар. Бу кэмгэ сахаларга улахан социальной уонна экономическай уларыһылар: дьаһаах төлөбүрүн бэрэздэктээһин, сир реформата уонна саха бэйэни салайынытын сайдыта сабаламмыттара. Манна барытыгар С.Сыраанап активнайдык кыттыбыта.

С.Сыраанап 1719 с. Хангалас улуһун Маалтааны нэһилиэгэр төрөөбүт. Кини — Могой Сыраан Күннэт-Кинээс аччыгы уолунан буолар. Бу Күннэт-Кинээһи Тыгын хос сизининэн ааттыыллар. Кинилэр уустарыгар кинээс аата хас да көлүөнэ устата бэрлэлэн испит. С.Сыраанабы кытта биир кэмгэ олоһорбут нуучча үөрэхтээбэ Я.И.Линденау суруйбутунан Тугин (Тыгын) уһа Тойон ууһун аатын ыла сылдыбыта [8, 18 с.]. Биһиги өбүгэбит Тыгын нуучча ыраахтаабытыгар бэриниилээхтик сулууссалаабытын иһин биһиги ууспут Тойон ууһун аатын ылар бырааптаах дьэн Маһары Бөдөкө уола этэн турардаах. С.Сыраанап төрдүн туһунан үөрэхтээхтэр үгүстүк суруйбуттара. Манна Я.И.Линденау, В.Л.Серошевская, И.И.Майновы, С.А.Новгородовы, Г.В.Ксенофоновы, М.М.Носовы, С.А.Токаревы, С.И.Болону, Г.У.Эргиһи, А.П.Окладниковы, Г.П.Башарины, И.Г.Березкины, Ф.Ф.Васильевы, В.М.Никифоровы аатталыахха наада.

Анриан Афанасьевич БОРИСОВ — историческай наука кандидата, Гуманитарнай чинчий институтун мл. научнай сотруднига.

Ити үөһээ ахтыллыбыт Хангалас кинээһе Маһары Бөдөкө уола 1676—1677 сс. уонна 1680 с. Москваҕа сылдьан, Федор Алексеевич ыраахтаабыны кытта көрсүһэн, бэйэтин аҕатын ууһун аатын көтөхпүтэ. Москваҕа сырытын туһунан үһүээннэргэ үгүстүк кэпсэнэр [5, 62—63, 74—76, 80—81, 96—97 сс.]. Маһары удьуора С.Сыраанап сүүс сыл аасытын кэннэ Москваҕа эмиэ сылдыбыта, ыраахтаабыны кытта көрсүспүтэ ол иһин кинилэр сырыыларын туһунан баар үһүээннэр буккуспуттар быһыылаах [5, 74, 82—83 с.; 6, 299—300 с.]. Бу икки киһи аймахтаһыылара ситэри быһаарылла илик. 1865 с. сэтинньи 12 к. суруллубут «Родословие Якутского Кангаласского улуса» дьэн докумуону аахтаах Кюннэх (Күннэт-Кинээс) Тыгын уолун Марҕа уолунан көрдөрүллэр. Бу Марҕа Хангалас улуһун Нөмүгү, Эргис, Сата нэһиликтэрин төрүттээбитэ [3, 313 с., 7 табл.]. С.А.Токарев кинигэтигэр баар төрүтчүгэ Куннек (Күннэт-Кинээс) аҕатынан Мазары Бозеков (Маһары) ыйыллар [13, 5 д табл.]. Ону саха үһүээннэрэ да туоһулууллар [5, 74—78 с.]. Мин санаабар үөһээ ахтыллыбыт «Родословие...» автордара С.Сыраанабы Марҕаттан төрүттээбинэн соруйан көрдөрбүт буолуохтаахтар. Тоҕо диэтэргин, Бозеко Тынинины, Хангалас кинээһин (Бөдөкөнү Тыгын уолун), 1642 с. П.Головин воевода уураабынан ыйаан кэбиспиттэрэ. Ол иһин хойут суруллубут төрүтчү автордара маны сөбүлээбэккэлэр төрүтчү сорох өттүлэрин уларыппыт буолуохтарын сөп. Мин архив докумуоннарыгар олоһуран суруйбут С.А.Токарева уонна С.Сыраанап төрөөбүт Малтааны нэһилиэгин үһүээннэригэр ордук итэбэйэбин.

1740-с сс. С.Сыраанап эдэрин сабана Хангалас улуһугар бастын кинээһинэн кини убайа Айгаан Күрүүкү (Босого)** буола сылдыбыта. Бу кэмгэ саха буоластара (нуучча тылыттан «волость») «улуус» дьэн ааттанар буолбуттар. Ф.Г.Софронов суруйбутунан «улуус» дьэн тыл 1720-с сс. ыла

олохсуйбут [13, 12—14 с.] 32 буолас оннугар 5 улуус тэриллибитэ: Ботуруускай, Бороһон, Хангалас, Мэнгэ, Нам.

С.Сыраанап Мөрүүн Хамыһыйатыгар (Мирон Черкашеников комиссиятыгар) уонна Екатерина II Хамыһыйатыгар кыттыбытын туһунан ордук биллэр***. Үөрэхтээхтэр С.Сыраанап активнайын наар бэлиэтиллэр. Ону киһи кырдык сөбөр. Мин санаабар ити Хангалас тойонун активнайын сүрүн биричиинэтинэн кини «мунутуур бэйэмсигэ» [7, 260 с.] эрэ буолбатаҕа. Ол курдук С.Сыраанап үлэтэ кини боччумнаах быһытын-майгытын, уонна, политической өйө-санаата сиппитин көрдөрөр. Холобур, бу биир докумуону көрүүбүн. 1767 с. С.Сыраанап депутатынан талыллыбытын кэнниттэн Комиссияҕа аналаах саха биэс улуустарын «накаастарыгар» бэйэтин «эбиитин» («пополнениетын») суруйан сыһарбыта. Бу докумуон ис хоһоонун ааһан көрдөххө автор сахалар саамай кыһалҕалаах социальной уонна хаһаайыстыбаннай проблемаларын үчүгэйдик билэрэ көстөр. «Эбин» абыс пууннаах. Сүрүн ис хоһооно — саха норуотун туһатыгар туруоруу. Сорох пууннар чочу статистическай көрдөрүүлэргэ олоһуран суруллубуттар. Ол кэмгэ сахалар дьаһаах төлөбүрттэн ураты үгүс хаһына үлэлэрин толороллоро. Холобур, Иркутскай уонна Охотскай айан суолларынан хаһына таһаастарын бэйэлэрин аттарынан тийэллэрэ. С.Сыраанап бу ыарахан ат тардытын көнүл бэдэрээтинэн солбуйарга туруорсубут. Кини маннык көрдөрүүлэри холобур огостон аҕалбыта. Сыл аайы сахалар бары улуустарыттан 5—7 тыһ. таһааһы тийэр аттар уонна 1—1,4 тыһ. сирдыт

*С.Сыраанап фольклорнай хос аата («Депутат» дьэн тылтан).

**Нуучча докумуоннарыгар кини аата Аяган дьэн суруллар этэ.

***Л.Г.Левенталь, С.А.Токарев, Г.П.Башарин, М.Н.Мартьянов, М.М.Федоров үлэлэрин көр.

кини (1 тьһ. акка 200 кини) ыраах эндирдэх айагыга туруналлара, ат бөбөтө сүтэрэ. Оттон хаһыанаттан бэриллэр харчы буолуулаах тизээһин хоромнууларын саппат этэ. Маны таһынан сахалар 41 станцияны тутар эбээһинэстээх эбиттэр. С.Сыраанап ити кыһалбалаах эбээһинэстэн босхолонорго туруорсан сахалар оннуларыгар Иркутской губернияттан кэргэннээх бааһынайдары көһөтөрөн баран ол станциялары кинилэргэ туттарыахха диэн этини киллэрбитэ.

С.Сыраанап саха норуотун үөрэхтээһинигэр кыһаллара. Биридэ Иркутской губернатору Брили кытта кэпсэтиһэн «сахалартан сорохторо бэйэлэрин оболорун уонна ыччаты нууччалыы аабарга-суруйарга үөрэттэриэхтэрин бабараллар» диэн этэн турардаах [14, 158 с.].

С.Сыраанап сахалартан бастакы депутатынан талыллыбыта түбэспиччэ буолбатаба. Кини атын депутатка кандидаттары общественной деятель быһыытынан баһыйара мөккүөрэ суох этэ. Депутаты быбардылларын сабана (1768 с. Тохсунньу 9 к.) кини биэс куоластан түөрт куолаһы ылбыта. Барыларыттан соботоох кини эрэ бэйэтин улуунун дьонун аатыттан «Накааһы» дөксө онтукайыгар бэйэтин «эбиитин» сыһыаран ажалыта*.

Сахалар Екатерина II Хамыһыйатыгар аһаан оҕоһулубут «Накаастарыгар» дьаһаах төлөбүрүн харчынан төлүүргэ, дьаһаабы тойоттор бэйэлэрэ хомуйалларыгар уонна кинилэр сууттуур бырааптарын кэргэтэргэ туруорсубуттара. Г.П.Башарин суруйбутунан, С.Сыраанап Ө.Ардыкыал суруйбут «Сахалар тустарынан былаанын» абыһах сыл иннинэ Иркутскайга генерал-губернатор Цедельманга сахаларга уобалас кулубатын дуоһунаһын тэрийэр туһунан этини киллэрбитэ [1, 158—159 сс.]. Бу боппурус ыраахтаабы салалтатын уонна саха тойотторун ыккардыларыгар мөккүөр бөбөнү таһаарбыта. С.Сыраанап олус дыһыардаахтык киришибит быһыылаах, ол иһин нуучча чиновниктара ону сөбүлээбэккэлэр кинини сууллара сатаабыттар. Кинини «бас бэриммэтин иһин» кинээс дуоһунаһыттан устубуттара. Ону таһынан кинини «бэйэтин улуунун дьоннорун баттыыр» диэн буруйдаабыттара. 1780 с. Хагалас улуунун кинээстэрэ Идельгин, Харагатчин, Преловская, Байдуканов уо.д.а. Иркутскай генерал-губернаторыгар үнсүүнү киллэрбиттэрэ. Ол үнсүүлэригэр кинилэр С.Сыраанабы үгүс оттуур сирдэри былдьаан ылла диэн буруйдаабыттара [7, 255 с.]. Оччолорго Хагалас улуунун иһигэр былаас былдьаһыта күүһүрэн испит быһыылаах. Ити үөһэ ахтыллыбыт Харагатчин кинээс эмиз С.Сыраанап курдук Тыгын удьуора буолан иннин биэримээри харса суох киришибит буолуохтаах. Аны туран, 1763—1766 сс. Мөрүөн Хамыһыйата үлэлээбитин кэнниттэн улуустарга сир былдьаһыта уурайбатаба. Кэлин кэмгэ

киин улуустарга нэһилиэһинэ элбээбитигэр бу мөккүөр өссө күүһүрбүтэ.

С.Сыраанап кинээс аатын сүтэрэн баран 1780 с. бүтүүтүгэр — 1790 с. сабаланыытыгар (чуолкайа биллэ илик) Иркутскайга барбыт уонна онно баран сүрэхтэммит. Сүрэхтэммитин кэннэ кини Василий Веньяминович диэн ааттанар буолбута. Киниэхэ кинээс аатын уонна Хагалас улуунун кулубатын дуоһунаһын төннөрбүтүтэр. Г.А.Попов сабабалаабытынан, С.Сыраанап сахалар сорох көрдөбүллэрин ыраахтаабы дьаһалтата толордун диэн сорук оҕостон сүрэхтэммит быһыылаах [11, 9 с.].

1792 с. сэттинньи 17 к. (атын көрдөрүүлэринэн 1793 с. алтынньы 17 к.)** Дьокуускайга буолбут уобалас кулубатын бастакы быыбарыгар С.Сыраанап кыайылаабынан тахсыбыт. Быыбарга улуустар кулубалара, нэһиликтэр кинээстэрэ уонна улуустартан талыллыбыт итэбэллээхтэр («повереннайдар») кыттыыны ылбыттара. Ол гынан баран Земскэй суут уонна сорох тойоттор утарсыбыттарын быһыытынан С.Сыраанап дуоһунаһыгар бигэргэтиллибэккэ уурайарыгар күһэллибитэ.

Сорох үһүйээннэргэ С.Сыраанап собуруу үс сырытын туһунан кэпсээнэр [5, 78 с.]. Мин санаабар үс сырылары ахсааныгар кини Иркутскайга сырыта кирибит буолуон сөп. Аны туран кини Павел I кытта көрсүбүтүн туһунан биер төрүтчүгэ ахтыллар [3, 31 с., 7-с табл.]. Биллэрин курдук, Павел I ыраахтаабы бүрүстүөлүгэр 1796 с. олорбута. Ол кэмгэ С.Сыраанап 80 сааһыгар чугаһаан иһэр оҕонньор этэ. Онон буолуулаах оччо кырдыан баран кини Санкт-Петербурга сылдыбытын туһунан мөккүөрдээх ыйыты үөскүөн сөп. 1768 с. Екатерина II Хамыһыйатыгар депутат быһыытынан сылдыарын сабана Павел Петрович оччоҕо 14 саастаах оҕо этэ. Ол иһин С.Сыраанап оччотооҕу кэмгэ ол оҕону кытта көрсүбүтэ саарбах буолсу. Мин санаабар бу боппурус туспа көрүллүөхтээх.

Түмүкпэр манньы бэлиэтиэхпин бабарабын. С.Сыраанап-Дьокутаат дьулсханнаах уһун олоҕу олорбут. Хомойуох иһин кини өлбүт сыла биллэ илик. Ол гынан баран кини XIX үйэ сабаланыытыгар дылы тыыннаабын туһунан биллэр. С.Сыраанап саха историятын улахан суолталаах событиеларын кииннэригэр сылдыбыта. Кини туруорсубут идеялара саха норуотун тус интэриэһин көрдөрөллөр. Ол иһин С.Сыраанабы саха норуотун биллиилээх сирдьиттэриттэн биридэстэринэн ааттыах тустаахпыт.

Литература

1. Башарин Г.П. *История аграрных отношений в Якутии (60-е гг. XVIII—сер. XIX в.)*. — М., 1956.
2. Березкин И.Г. *По следам наших предков и современников*. — Якутск, 1987.
3. *Исторические предания и рассказы*

якутов. / Под ред. Г.У.Эргис. — ч. I. — М.; Л., 1960.

4. *История Якутской АССР*. — Т. II. — М.; Л., 1955.

5. Ксенофонтов Г.В. *Элэйдата. Материалы по мифологии и легендарной истории якутов*. — М., 1977.

6. Кулаковский А.Е. *Научные труды*. — Якутск, 1979.

7. Левенталь Л.Г. *Подати, повинности и земля у якутов*. // *Материалы по обычному праву и общественному быту якутов*. — Л., 1929. — С. 221—448.

8. Линденау Я.И. *Описание народов Сибири: (первая половина XVIII в.)*. — Магадан, 1983.

9. Мартынов М.Н. *Якутия по наказам в Комиссию 1767 года о сочинении проекта нового Уложения* // *Ученые записки ИЯЛИ ЯФ АН СССР*. — Якутск, 1955. — С. 18—52.

10. Николаев М.Е. *Норуот бэйэтин чулуу уолаттарын ааттарын үрдүктүк тутар* // И.Е.Винокуров (Роль личности в развитии республики). — Якутск, 1996. — С. 7—22.

11. Попов Г.А. *Якутские князцы и Екатерина II* // *Сборник материалов к изучению Якутского края*. — Якутск, 1922. — Вып. I-й.

12. Романов Н.С. *Ясак в Якутии в XVIII в.* — Якутск, 1956.

13. Сафронов Ф.Г. *Якуты: Мирское управление в XVII — начале XX века*. — Якутск, 1987.

14. Софронов П.С. *Якуты в первой половине XVIII века*. — Якутск, 1972.

15. Токарев С.А. *Общественный строй якутов в XVII—XVIII вв.* — Якутск, 1945.

16. Токарев С.А. *Очерк истории якутского народа*. — М., 1940.

17. Федоров М.М. *История правового положения народов Восточной Сибири в составе России*. — Иркутск, 1991.

* Түөрт атын Боотуруускай улуунуттан, Боробонтон, Мэнгэттэн, Намтан кэлбит кандидаттар «накаастарын» ажалбака куоракка кириһинэр төптөрү төнүннэриллибиттэр.

** С.А.Токарев бастакы күнү-дьылы ыйар [15, 374 с.], оттон Г.П.Башарин иккиһин көрдөрөр [1, 159 с.].